

بررسی عوامل کالبدی میدان بهارستان در سرزندگی شهروندان تهران

بهاره صفری شیخ علی کلایه^۱، زهره ترابی^۲ ID

^۱ دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. ar.bahar@yahoo.com

^۲ (نویسنده مسئول) دکتری تخصصی، استادیار، گروه معماری، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. zohrethoraby@yahoo.com

چکیده

میادین شهری یکی از مهم‌ترین جنبه‌های حضور در فضاهای شهری که باعث ایجاد سرزندگی و افزایش آن در میان شهروندان می‌شود. امروزه عوامل متعددی سبب شده است تا میدان‌ها کارایی خود را به‌عنوان فضای شهری پذیرای دیدار از دست دهند و به فضایی هندسی جهت عبور وسایل نقلیه تبدیل شوند. میدان بهارستان، یکی از کهن‌ترین میدان‌های شهری در دوره معاصر در تهران است. بررسی مسئله سرزندگی و چگونگی حقوق شهروندی در میدان بهارستان مسئله‌ایست که این پژوهش دنبال می‌کند. در این تحقیق از روش پیمایشی، میدانی، مصاحبه و پرسشنامه استفاده شده است. براساس نتایج به‌دست آمده آنچه یک مکان را به فضای پذیرای دیدار تبدیل می‌کند صرفاً بعد کالبدی آن نیست بلکه با در نظر گرفتن معیارهای حقوق شهروندی به‌واسطه ایجاد سرزندگی بُعد اجتماعی این مکان است که سبب شکل‌گیری فضای شهری مردم‌گرا می‌شود. بدین‌سان می‌توان بار دیگر مردم را با سنین گوناگون گردهم آورد و روابط چهره به چهره را ایجاد کرد و تعاملات اجتماعی را افزایش داد. به‌طور کلی، هیچ کیفیت مطلوب شهری و از جمله ایجاد حس تعلق و سرزندگی در میادین شهری نمی‌تواند محصول یک پیشامد یا اتفاق باشد. سرزندگی یک فضا برگرفته از زنجیره‌ای از مجموعه فعالیت‌ها، اقدامات منطقی، هماهنگ و برنامه محور می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. استخراج عوامل تأثیرگذار بر حس سرزندگی میادین شهری.

۲. بررسی عوامل کالبدی در سرزندگی شهروندان در میدان بهارستان.

سؤالات پژوهش:

۱. عوامل کالبدی چه تأثیری در افزایش حس سرزندگی شهروندان در میادین شهری دارد؟

۲. شرایط و وضعیت سرزندگی در میدان بهارستان براساس عوامل کالبدی چگونه است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۷

دوره ۱۹

صفحه ۳۱۹ الی ۳۲۷

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۳۱

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۳/۱۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

میدان بهارستان، حقوق شهروندی، سرزندگی، عوامل کالبدی.

ارجاع به این مقاله

صفری شیخ علی کلایه، بهاره، ترابی، زهره. (۱۴۰۱). بررسی عوامل کالبدی میدان بهارستان در سرزندگی شهروندان تهران. مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۷)، ۳۱۹-۳۲۷.

dori.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.47.25.3

dx.doi.org/10.22034/IAS.2021.300922.1699

** این مقاله برگرفته از رساله دکتری/ پایان نامه "بهاره صفری شیخ علی کلایه" باآفرینی نقش معماری میدان در ارتقای سطح سرزندگی شهروندان (میدان بهارستان تهران) است که به راهنمایی سرکار خانم دکتر "زهره ترابی" در سال ۱۴۰۰ در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "زنجان" ارائه شده است.

مقدمه

امروزه عوامل متعددی سبب شده است تا میداین شهری کارایی خود را به‌عنوان فضای شهری پذیرای دیدار از دست دهند و به فضایی هندسی جهت عبور وسایل نقلیه تبدیل شوند. میداین شهری یکی از عناصری است که می‌تواند به شکل‌گیری فضاهای مردم‌گرا یا همان فضاهای پذیرای دیدار کمک کند. شکل‌گیری دوباره این فضا (میدان‌های شهری) با در نظر گرفتن معیارهای کالبدی به‌واسطه ایجاد سرزندگی است. آنچه یک مکان را به فضای پذیرای دیدار تبدیل می‌کند می‌تواند بعد کالبدی آن باشد که سبب شکل‌گیری فضای شهری مردم‌گرا می‌شود. در این مطالعه به بررسی عوامل کالبدی میدان بهارستان تهران به سنجش و ارزیابی میزان سرزندگی بر اساس وضعیت موجود پرداخته و در این راستا به تدوین عواملی برای ارتقای سطح سرزندگی میداین شهری به‌عنوان یکی از حقوق اولیه شهروندی ساکنین پردازد که نمونه کامل یک فضای شهری باشد. کوین لینچ در کتاب تئوری تصویر شهر عمدتاً سرزندگی را در مقیاس کلان مورد بررسی قرار می‌دهد و معتقد است سرزندگی به همراه پنج عامل دیگر معنا، تناسب، دسترسی، نظارت و اختیار، کارایی و عدالت، محورهای عملکردی تصویر خوب شهر را شکل می‌دهند (خستو و رضوانی، ۱۳۸۹؛ لینچ، ۱۳۸۱: ۶۶).

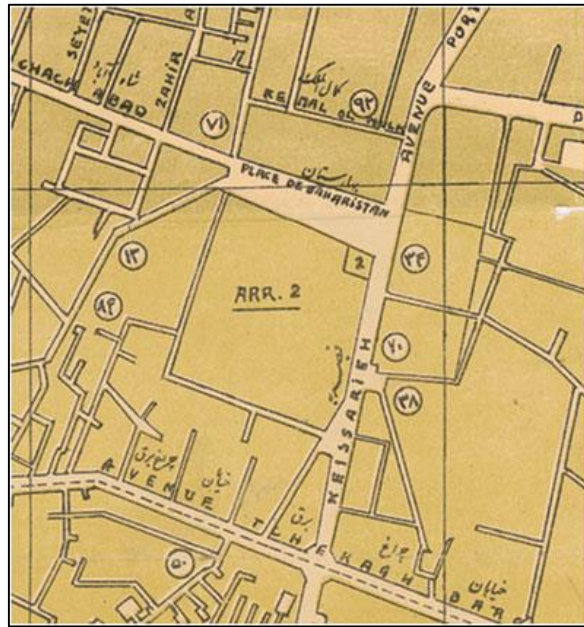
بزرگ‌ترین عامل سرزندگی فضاهای جمعی، حضور مردم و تعامل اجتماعی آن‌ها با یکدیگر است و میدان از مهم‌ترین فضاهای شهری است که از گذشته بستر شکل‌گیری زندگی اجتماعی بوده است. سرزندگی به سیستم شهری نسبت داده می‌شود که به سلامت جسمی، روانی، اجتماعی و پیشرفت شخصی ساکنین کمک می‌کند و مربوط به فضاهای شهری مطلوبی است که غنای روحانی و فرهنگی را ایجاد کرده و بازتاب می‌دهد (Al-Sharif, 1991: 79). نشاط و سرزندگی یکی از مؤلفه‌های اصلی در طراحی شهری است. محیط‌های شهری سرزنده زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی بین افراد جامعه، افزایش سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصاد خلاق هستند. باین‌وجود، نقش فضاهای شهری که فرهنگ جامعه در بستر آن ارتقا می‌یابند، در ایران، روزبه‌روز در حال افول است و سرزندگی و مردم‌پسندی شهر نادیده گرفته می‌شود؛ بنابراین توجه به این عوامل امری اجتناب‌ناپذیر است (احمدی طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱۴).

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است؛ اما محققان در پژوهش‌های متعددی به بررسی معماری میدان بهارستان پرداخته‌اند. شاهینی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «نقش کالبدی معماری در ارتقای زندگی جمعی در فضاهای عمومی (نمونه موردی: میدان بهارستان)»، به بررسی رابطه بین انعطاف‌پذیری، تنوع کاربری و زندگی جمعی در میدان بهارستان پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که متغیر جمع‌پذیری و تعیین فضایی تأثیر مثبت بر متغیر زندگی جمعی در میدان بهارستان دارد. در این پژوهش به مسئله سرزندگی که مسئله مقاله حاضر است اشاره‌ای نشده است؛ لذا پژوهش حاضر به بررسی این موضوع می‌پردازد. سؤال اصلی در مقاله حاضر این است که عوامل کالبدی چه تأثیری در افزایش حس سرزندگی شهروندان در میداین شهری دارد؟ براین اساس و باتوجه به مبانی نظری فرضیات تحقیق را می‌توان این‌گونه عنوان کرد:

- با نیازسنجی شهروندان از میداین می‌توان به مفاهیم سرزندگی دست‌یافت.
- بین اصول کالبدی میداین شهری با حس سرزندگی شهروندان رابطه معناداری وجود دارد.
- بین مفهوم سرزندگی و عوامل کالبدی میدان رابطه معناداری هست.

پژوهش پیشرو به دلیل پیچیدگی در نوع و روش به صورت ترکیبی انجام شده است. بدین صورت که در ابتدا از تحقیق پیمایشی و میدانی، سپس در مرحله بعد از تحقیق همبستگی بهره برده شده است. در این پژوهش که به روش کاربردی انجام شده، باتوجه به حجم جامعه، بر اساس فرمول کوکران حجم نمونه برآورد شده است. پایایی ابزار سنجش (پرسش نامه) با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شده است. در صورتی که این میزان بالاتر از ۰/۶ باشد نشان از پایایی بالای ابزار سنجش می باشد. پس از تکمیل پرسشنامه، اطلاعات به دست آمده به وسیله نرم افزار SPSS تحلیل شدند. تحلیل ها در دو گروه توصیفی و استنباطی طبقه بندی و در بخش آمار استنباطی از روش های ضریب همبستگی، تی تک نمونه، رگرسیون و در صورت لزوم از تحلیل عاملی استفاده شد.

محدوده مطالعاتی این پژوهش میدان بهارستان است. میدان بهارستان در منطقه ۱۲ شهرداری تهران واقع شده است. منطقه ۱۲ دربرگیرنده هسته تاریخی شهر تهران است که در دوره صفویه، قریه ای محصور بود. در دوره قاجاریه دارالخلافه شد و در دوره ناصرالدین شاه اهمیت یافت. این منطقه با مساحت ۹۱،۱۶ کیلومتر مربع، از شمال با مناطق ۷ و ۶، از غرب با منطقه ۱۱، از شرق با مناطق ۱۳ و ۱۴ و از جنوب با مناطق ۱۵ و ۱۶ تهران هم مرز می باشد.

شکل ۱- شکل هندسی میدان بهارستان در دوره قاجار (منبع: پاکزاد، ۱۳۸۸: ۵۰۵)

۱. میادین شهری

آنچه از میان معانی مختلف برای میدان بیش از هر چیز مشترک است، ماهیت عرصه بودن میدان است. محل تجمع انسان ها، نیروها و رویدادها در این عرصه است. جمعی که نه فقط خانه ها و دکان ها در آن تجمع یافته اند بلکه خود نیز به عنوان عرصه تجمع انسان ها، فعالیت ها و رفتارها و در یک کلام رویدادهای گوناگون عمل می کند. رویدادهایی که در گذشته اتفاق افتاده و در خاطرات جمعی و فردی ثبت می شوند (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۵۳). وقایعی که درباره مسائل حاضر در زندگی روزمره و تمایلات و تصورات آینده نگرانه از یک بهبود زندگی جمعی است. این مکان عمومی و روباز که عمدتاً ورود اتومبیل بدان ممنوع است، فضایی است برای قدم زدن و رفع خستگی، نشستن، خوردن، آشامیدن، خرید و...؛ برعکس پیاده رو فضایی برای مکث است تا عبور. همانند آنچه که در معماری گذشته ایران و دوره های مختلف شهرسازی

ایران قابل رویت است. ارزش‌های کالبدی فضایی موجود در میادین به سبب معماری و شهرسازی برخاسته از مکاتب و سبک‌های شهرسازی ایران (سبک خراسانی، مکتب اصفهان و...) مانند محصوریت، جداره‌ها، مقیاس فضا و... سبب تقویت حس مکان در میادین سنتی شده و فضاهایی ارزشمند را جهت حضورپذیری و تعاملات اجتماعی ایجاد کرده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۸۲). بر اساس ویژگی‌های عام فضاهای شهری سنتی مهم‌ترین ویژگی‌های میادین سنتی را می‌توان:

- ایجاد سلسله‌مراتب فضایی؛
- مقیاس انسانی؛
- عملکرد ویژه؛
- تقویت تعاملات اجتماعی؛
- آرامش‌بخشی و افزایش اعتماد اجتماعی دانست.

ویژگی‌های ذکر شده، زمینه مناسبی را جهت القای معانی، ارزش‌ها، آیین‌ها و فرهنگ‌های یک جامعه در راستای تقویت روابط فردی و گروهی در شهر (که نتیجه آن در ارتقای سطح تعاملات اجتماعی و حیات شهری مؤثر است) یا همان سرزندگی و حس تعلق مکان ایجاد کرده‌اند. باتوجه‌به تعاریف موجود از سرزندگی می‌توان تعریف عام سرزندگی را قابلیت مکان برای تأمین تنوعی از فعالیت‌ها و استفاده‌کنندگان (با پیش‌زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) باهدف تنوع تجربیات و تعاملات اجتماعی به‌گونه‌ای که امنیت، برابری و راحتی را برای همه استفاده‌کنندگان فراهم آورد، در نظر گرفت. سرزندگی عاملی است که در نتیجه جذابیت فضاها و رضایت شهروندان حاصل می‌شود و منجر به ایجاد فضایی زیست‌پذیر می‌شود (همان).

فرهنگ مردم و معماری شهر از الزامات سرزندگی و شادابی و سرزندگی حلقه مفقوده زندگی شهری است. سرزندگی دارای دورویه است. یک‌رویه آن به بینش و فرهنگ مردم و به ادراک آن‌ها وابسته است و دیگری به فضاهای شهری و معماری مربوط می‌شود. این دورویه با هم ارتباط متقابل دارند. وقتی افراد شهر وارد فضاهای اداری و عمومی می‌شوند به یک‌باره با در و دیواری خاکستری و رنگ‌های سرد و نیز چهره‌های خشک، خشن و درهم‌رفته آدم‌هایی روبه‌رو می‌شوند که سرزندگی فرد را تبدیل به غم می‌کنند. بر اساس این چشم‌انداز در دوران معاصر، حوزه کیفیت طراحی فضاهای شهری ایران به افتی چشمگیر دچار شده است (ماجدی و حاجی احمدی، ۱۳۹۰).

در قدیم فضاهای موجود به عرصه‌های خصوصی، نیمه‌خصوصی و عمومی تبدیل می‌گشت که داخل خانه برای اهالی آن، فضا و عرصه‌ای خصوصی به شمار می‌رفت. حیاط یا ایوان نیز عرصه عمومی خانه بود. امروزه ساختمان‌های شهر فاقد حیاط و عناصری‌اند که تعامل را به وجود آورند؛ از سوی دیگر، تعاملات درون خانه‌ها نیز امروزه با وجود شبکه ارتباطات نظیر تلویزیون، اینترنت و همانند این‌ها بسیار محدود شده است. به‌گونه‌ای که فضای کمتری برای گفتگوی والدین با فرزندان‌شان به وجود می‌آید (لنگ، ۱۳۸۸: ۹۵). اما هم اکنون در مقیاس کلان باید اذعان داشت که در کل کشور میدانی که برای برگزاری مراسم ملی، دینی و جشن‌ها و مراسم عزاداری باشد، طراحی نشده است. اگر در میدانی نیز برنامه‌ای اجرا می‌شود، برای تجمع و مشارکت مردم جایی دیده نشده که این امر تنها برعهده مجریان شهر نیست، بلکه در قسمتی نیز شکایت و گله از طراحانی است که در این زمینه ابداعی را به‌منظور تعامل در فضاهای عمومی به

وجود نیاورده‌اند. یک محقق معماری می‌گوید: «مردم کشور ما در سرزمینی زیسته‌اند که در طول تاریخ در معرض تهاجمات بسیاری بوده است و این امر سبب شکل‌گیری روحیه محافظه‌کاری آن‌ها شده است. از سویی دیگر، در این فرهنگ گاهی شادی و نشاط نشانه سبک‌سری افراد تلقی محسوب می‌شده است» (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۷).

امروزه جای خالی رنگ به‌شدت در شهر احساس می‌شود. به نظر بسیاری از کارشناسان، نحوه به‌کارگیری رنگ در شهر، موجب ایجاد فضایی بانشاط می‌شود. بسیاری از فضاهای خوب شهر، فاقد سرزندگی و نشاط است و بسیاری از خیابان‌های قدیمی که فضایی مناسب برای تعامل محسوب می‌شوند. شب‌ها بی‌رنگ و تاریک هستند که این امر در رنگ پوشش افراد شهر نیز مشاهده می‌شود. امروزه بیشتر شهروندان نسبت به موقعیت کاری‌شان از رنگ‌های تیره‌تر استفاده می‌کنند. در صورتی که زمان‌های گذشته مردم نیز برای پوشش از پارچه‌های رنگی و نشاط‌آور استفاده می‌کردند (زارع و لطفی، ۱۳۹۶: ۱۰۲). در این بین برای شناخت بهتر عوامل کالبدی تأثیرگذار بر هویت مکانی میدان بهارستان در جهت ایجاد سرزندگی و حضور مجدد شهروندان در این فضای شهری به معرفی عوامل زیر پرداخته می‌شود:

در کتاب فرهنگ شهرسازی نوشته رابرت کوان میدان را فضایی پیاده و سبز به شکل چهارگوش بسته تعریف می‌کند که تمام یا بخشی از آن توسط ساختمان‌ها احاطه شده است؛ بنابراین مهم‌ترین مشخصه میدان، اهمیت نقش پیاده و تجمع‌های اجتماعی در آن است که با نگاهی گذرا به شهرهای کهن ایران می‌توان وجود این مشخصه را در میدان‌های شهری دریافت (لینچ، ۱۳۷۶: ۲۱۳). سلطان‌زاده فضاهای باز وسیعی را به‌عنوان میدان یاد می‌کند که دارای محدوده‌ای محصور یا کمابیش معین بودند و در کنار راه‌ها یا در محل تقاطع آن‌ها قرار داشتند و دارای کارکردی ارتباطی، اجتماعی، تجاری، ورزشی، نظامی یا ترکیبی از دو یا چند کارکرد مزبور بودند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۸۶).

جالب اینجاست که در کشورهای غربی هم این مفهوم برای میدان اطلاق می‌شود؛ به‌طوری‌که لینچ میدانی را مکان‌های تجمع فعالیت تعریف می‌کند که در قلب فضاهای فشرده شهری جای دارند و به‌صورت پیاده و محصور میان ساختمان‌های پرتراکم در حاشیه خیابان‌ها یا در ارتباط با آن‌ها هستند که باعث جذب گروه‌های مختلف مردم می‌شوند و امکانات لازم را برای تعاملات اجتماعی مهیا می‌کند (پاکزاد، ۱۳۸۵: ۴۵).

۲. سرزندگی و نشاط در فضای شهری

باتوجه به تعاریف موجود از سرزندگی می‌توان تعریف عام سرزندگی را قابلیت مکان برای تأمین تنوعی از فعالیت‌ها و استفاده‌کنندگان (با پیش‌زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) باهدف تنوع تجربیات و تعاملات اجتماعی به‌گونه‌ای که امنیت، برابری و راحتی را برای همه استفاده‌کنندگان فراهم آورد، در نظر گرفت. سرزندگی عاملی است که در نتیجه جذابیت فضاها و رضایت شهروندان حاصل می‌شود که در نهایت منجر به ایجاد فضایی زیست‌پذیر می‌گردد. در ادامه به‌صورت خلاصه به معرفی معیارهای عامل سرزندگی و نشاط فضاهای شهری که شامل حس تعلق، ایمنی و امنیت، خاطره‌انگیزی پرداخته می‌شود.

▪ **حس تعلق:** حس تعلق مکانی، پیوند بین انسان‌ها و محیط است؛ به‌طوری‌که محیط را خودی بدانند و با اطمینان با آن رابطه برقرار کنند. این امر بسیار مهم است که شرایطی فراهم شود تا استفاده‌کنندگان بتوانند به مکان‌های خودرنگ تعلق بدهند. این تنها راهی است که مردم می‌توانند مهر خویش را بر محیط زندگی خود بزنند. حس تعلق یک معیار است. ایجاد این امکان که کاربران بتوانند به محیط‌های موجود رنگ تعلق

بدهند، اهمیت ویژه‌ای دارد. رنگ تعلق الگوی فعالیت‌های یک مکان را روشن‌تر می‌کند. این تنها راهی است که اکثر مردم به محیطی برآمده از علائق، ارزش‌ها و نشانه‌های شخصی خویش دست پیدا می‌کنند. این امر با مشارکت عوامل موجد حس تعلق مکانی شامل: الف- ارتباط درونی و عاطفی؛ ب- وجود روابط بصری؛ ج- استفاده از مسیرهای خاص و عادت به فضا؛ د- مشارکت در شکل‌گیری مکان انجام می‌گیرد (توسلی، ۱۳۷۶: ۳۴-۷۶).

■ **ایمنی و امنیت:** ایمنی و امنیت، دو مقوله به‌شدت وابسته به سازگاری‌اند که با آن نیز قابل‌تعریف هستند. راهکارهای ایجاد سازگاری برای ایمنی و امنیت خیابان شامل: الف- کنترل و نظارت بر فضا؛ ب- تفکیک فعالیت‌ها؛ ج- تعریف سلسله‌مراتبی قلمروها؛ ج- انعطاف‌پذیری فضاها است (کانی، ۱۳۸۴).

■ **خاطره‌انگیزی:** دو عامل عمده و اساسی باعث خاطره‌انگیزی خیابان شهری می‌شوند. ابتدا نقش‌انگیزی خیابان شهری به معنای وجود عملکردها، مفاهیم و ویژگی‌های کالبدی مشخص و متمایزی که به‌راحتی در ذهن حک می‌شوند و دوم برانگیخته‌شدن احساسات مثبت شهروندان و ایجاد محیطی مأنوس از طریق ایجاد امکان دخل و تصرف در فضا، توسط آنان و همچنین افزایش مشارکت شهروندان در نگهداری از فضا، به‌نحوی که فضا را بخشی از محیط زندگی خود بدانند به‌این ترتیب ذهن آنان انباشته از خاطرات فردی و جمعی خواهد شد تا جایی که دیگر نمی‌تواند نسبت به مسائل بی‌تفاوت بمانند (ترابی، یلدا، ۱۳۹۳: ۸۵).

باتوجه‌به عوامل و معیارهای سرزندگی ارائه شده در منابع مختلف، معیارهای عام سرزندگی فضاهای شهری را می‌توان به شرح زیر در دو نوع الگوی رفتاری (جدول شماره ۱) و الگوی کالبدی (جدول شماره ۲) دسته‌بندی کرد.

جدول ۱- عوامل تاثیرگذار بر حس سرزندگی میدان بهارستان و متغیرهای آن

عوامل	متغیرها	شاخص‌های مورد ارزیابی
الگوی رفتاری	<ul style="list-style-type: none"> ■ نظام کاربری و فعالیت ■ نظام حرکت و دسترسی ■ نظام استخوان‌بندی و تجربه فضاهای همگانی ■ ایجاد حس تعلق به مکان 	<ul style="list-style-type: none"> ■ دلیل مراجعه به میدان ■ روزهای حضور در میدان ■ میزان مراجعه ■ مدت‌زمان حضور در میدان در هر مراجعه ■ زمان حضور در محدوده میدان ■ همراهان در بازدید از میدان

(منبع: نگارنده)

جدول ۲- عوامل تأثیرگذار بر حس سرزندگی میدان بهارستان و متغیرهای آن

عوامل	متغیرها	شاخص‌های مورد ارزیابی
الگوی کالبدی	<ul style="list-style-type: none"> ▪ نظام فرم کالبدی و نظام منظر شهری ▪ احیا و زیباسازی آثار و ابنیه تاریخی مجاور میدان، ▪ دل‌بستگی به مکان ▪ نورپردازی اصولی فضای میدان و استفاده از تجهیزات روشنایی مناسب، ▪ بهسازی، ساماندهی و زیباسازی فضاهای رها شده در مجاورت میدان، ▪ جذابیت بصری و خاطره‌انگیزی ▪ نحوه دسترسی به میدان و آثار تاریخی مجاور آن 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ بناهای شاخص در میدان ▪ ایجاد حس امنیت در لحظات حضور در میدان ▪ مبلمان شهری و کف‌سازی مناسب، ایجاد تنوع و تقویت فضای سبز و پوشش گیاهی، ▪ دسترسی و نحوه ورود به میدان ▪ ایجاد مسیرهای پیاده‌روی با پوشش گیاهی مناسب ▪ قابل‌درک و تصور بودن میدان از دید مراجع‌کنندگان ▪ مدیریت دفن زباله و پاکیزگی محدوده میدان،

(منبع: نگارنده)

۳. میدان بهارستان

پیشینه کالبدی میدان بهارستان، به دوران فتحعلی‌شاه بازمی‌گردد. محدوده این میدان «جلوخان باغ نگارستان» نامیده می‌شد، در زمان ناصرالدین‌شاه وارد محدوده شهر تهران گردید (کیانی، ۱۳۸۳: ۶۹۴-۶۹۵).

شکل ۲- بدنه و کاربری‌های میدان بهارستان در دوران قاجار (منبع: www.google.com:11/02/97)

بررسی نقشه‌های موجود نشان می‌دهد که این میدان از ابتدای شکل‌گیری دارای فرمی مستطیل شکل بوده است (شکل ۱). از میان رفتن باغ‌های واقع در بدنه‌های میدان و جایگزینی آن‌ها با ساختمان‌های مسکونی، اداری، سیاسی و فرهنگی، درختکاری و... از جمله تغییرات کالبدی به‌وقوع پیوسته در میدان بوده است.

شکل ۳- عناصر کالبدی و المان شاخص میدان بهارستان. (منبع: www.google.com:11/02/97:11)

شکل ۴- بدنه کالبدی میدان بهارستان (منبع: www.google.com:11/02/97:11)

شکل ۵- بدنه تجاری مجاور و بناهای تاریخی اطراف میدان بهارستان (منبع: www.google.com)

۳.۱. ساختمان‌ها و فضاهای میدان بهارستان

ساختمان کلانتری در جبهه شمالی و بنای حیاطدار جبهه جنوبی تنها بناهایی هستند که نسبت به لبه پیاده‌رو عقب‌نشینی کرده‌اند، سه بنای مجلس شورای اسلامی، مجلس قدیم و مسجد سپهسالار سه بنایی هستند که در ضلع شرقی میدان با دانه‌بندی درشت و فضاهای منفی زیاد قرار دارند. پلان تقسیم حوزه مورد مطالعه، به بخش‌های میدان، خیابان، پیاده‌رو و یک ردیف بناهای ساختمانی نمودار تقسیم حوزه مورد مطالعه، به بخش‌های میدان، خیابان پیاده‌رو و یک ردیف بناهای ساختمانی در این حوزه به ترتیب خیابان، بنا، میدان و پیاده‌رو بیشترین سهم را دارند.

شکل ۶- کاربری اطراف میدان بهارستان تجاری و اداری (منبع: www.google.com:11/02/97:11)

۳.۲. پوشش گیاهی

از بین پوشش گیاهی تعریف شده در میدان، کاج، بلوط، افاقیا، توسکا، بید، و نخل در دسته درختان، توری و شمشاد در دسته درختچه و گل‌ها در دسته بوته قرار می‌گیرند. در میدان بهارستان، تعداد درختان کهن‌سال علی‌رغم سایه‌اندازی مناسبشان به نسبت از درختان جوان کمتر است. اغلب درختانی که در جداره میدان کاشته شده‌اند، یعنی کاج، بلوط همیشه‌سبز و بید مجنون، از نوع پایه‌بلند هستند. باقی درختان که بیشتر جنبه زینتی دارند و درصد کمتری از درختان میدان را تشکیل می‌دهند از نوع پایه‌کوتاه هستند (خدابخشیان، ۱۳۹۶).

شکل ۷- فضاهای سبز و پوشش گیاهی میدان بهارستان (منبع: www.google.com:11/02/97:11)

۳.۳. مبلمان شهری و مکان‌های تجمع

در شکل زیر وضعیت مبلمان شهری و مکان‌های تجمع در میدان بهارستان مشاهده می‌گردد.

شکل ۸- مبلمان شهری، مسیر عبور افراد پیاده و محل تجمع شهروندان در میدان بهارستان (منبع: www.google.com:11/02/97:11)

۳.۴. الگوی رفتاری عبور و مرور

در شکل زیر شرایط و وضعیت الگوی رفتاری عبور و مرور در میدان بهارستان مشاهده می‌گردد.

راهنما: ۱-نانوایی (ساعت ۶:۰۰)، ۲- بانک و اداره (ساعت ۸:۰۰)، ۳- کاغذ فروشی‌ها (ساعت ۹:۰۰)، ۴- تجاری (ساعت ۱۰:۰۰)، ۵- کلانتری (۲۴ساعته)، ۶- رستوران (ساعت ۱۲:۰۰)

شکل ۹- ساعات بیداری و خواب عملکردها (منبع: خدابخشیان، ۱۳۹۶)

۴. نقش عوامل سرزندگی میدان بهارستان در زندگی شهروندان

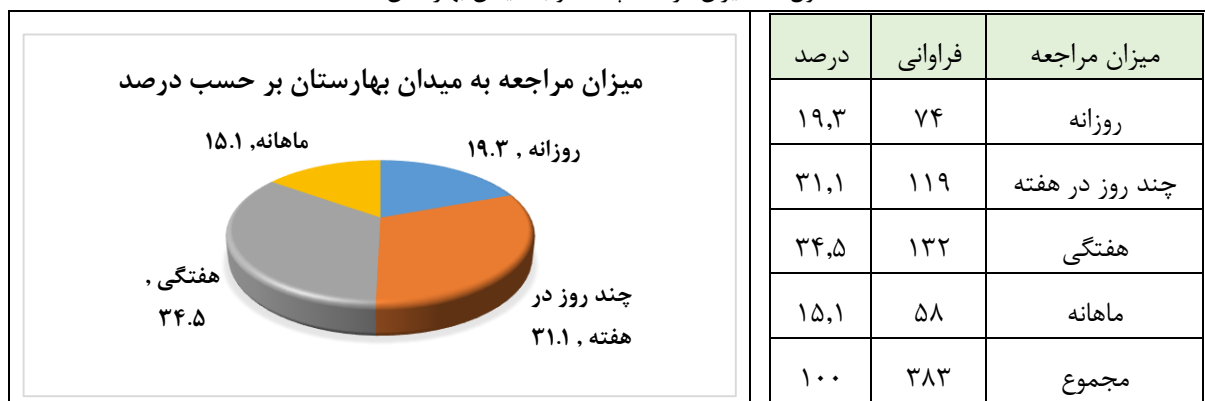
در این پژوهش به ارائه آمار به دست آمده از پرسش‌نامه‌ها پرداخته شده است. این پژوهش شامل دو بخش مجزا از هم است. بخش اول ارائه آمار توصیفی از نمونه‌ها و بخش دوم ارائه آمار تحلیلی از نمونه، در نهایت پایان بخش آمار تحلیلی، ارائه نتیجه فاکتور آنالیز برای میدان بهارستان خواهد بود. شایان ذکر است که تحلیل داده‌ها در هر دو بخش توصیفی و تحلیلی با استفاده از نرم‌افزار SPSS 23 انجام شده است. برای ترسیم نمودارها جداول خروجی SPSS وارد نرم‌افزار Excel گردید و در این نرم‌افزار فرایند ترسیم انجام گرفت.

ابتدا به ویژگی‌های حضور در میدان بهارستان و سپس به ارزیابی آیتم‌های تأثیرگذار بر سرزندگی میدان از دید پاسخگویان اختصاص دارد. بخش ویژگی‌های حضور در میدان به ارزیابی مواردی چون (بناهای شاخص مجاور میدان، دلیل مراجعه به میدان، میزان مراجعه، روزهای حضور در میدان، مدت‌زمان حضور در میدان در هر مراجعه، زمان حضور در محدوده میدان، همراهان در بازدید از میدان، میزان حس نشاط و سرزندگی میدان از دید پاسخگویان، میزان پاکیزگی میدان و قابل درک و تصور بودن محدوده میدان از دید پاسخگویان) اختصاص دارد.

میزان مراجعه به میدان بهارستان: از پاسخگویان خواسته شد تا میزان مراجعه خود به میدان بهارستان و محدوده مجاور آن را در قالب (مراجعه روزانه، چند روز در هفته، هفتگی و ماهانه) بیان دارند. پاسخ‌ها حاکی از این است که ۱۹,۳ درصد بیان داشته‌اند که روزانه به این محدوده مراجعه می‌کنند، این افراد اکثراً کسانی هستند که در این محدود مشغول به کار می‌باشند. بیشترین درصد مراجعات به این محدوده مراجعات هفتگی با ۳۴,۵ درصد می‌باشد. ۳۱,۱ درصد

نیز بیان داشتند که چند روز در هفته به این مکان مراجعه می‌کنند. ۱۵,۱ درصد نیز بیان داشتند که ماهی یک بار به این میدان بهارستان و محدوده مجاور آن رفت و آمد دارند.

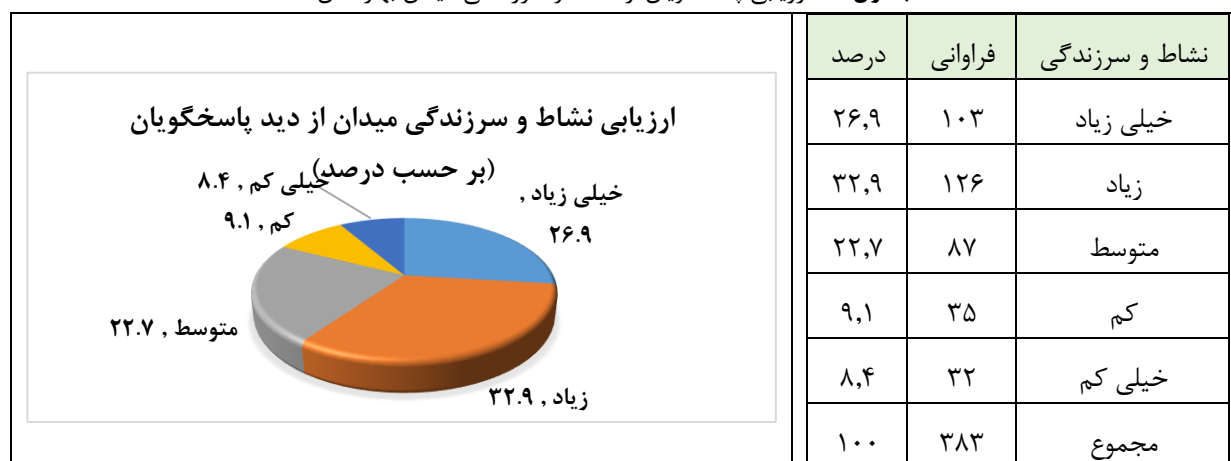
جدول ۳- میزان مراجعه پاسخگو به میدان بهارستان

(منبع: نگارنده)

میزان نشاط و سرزندگی در میدان بهارستان: از پاسخگویان خواسته شد تا نشاط و سرزندگی در میدان بهارستان و محدوده مجاور آن را در قالب طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت (۱- خیلی زیاد؛ ۲- زیاد؛ ۳- متوسط؛ ۴- کم؛ ۵- خیلی کم) ارزیابی کنند. همان‌طور که در جدول و نمودار زیر قابل مشاهده است؛ ۳۲,۹ درصد از پاسخگویان نشاط و سرزندگی میدان را زیاد و ۲۶,۹ درصد بسیار زیاد ارزیابی نمودند. ۲۲,۷ درصد نشاط و سرزندگی را متوسط و ۹,۱ درصد آن را کم ارزیابی کردند. تنها ۸,۴ درصد نشاط و سرزندگی را در محدوده میدان بهارستان بسیار کم برآورد کرده‌اند.

جدول ۴- ارزیابی پاسخگویان از نشاط و سرزندگی میدان بهارستان

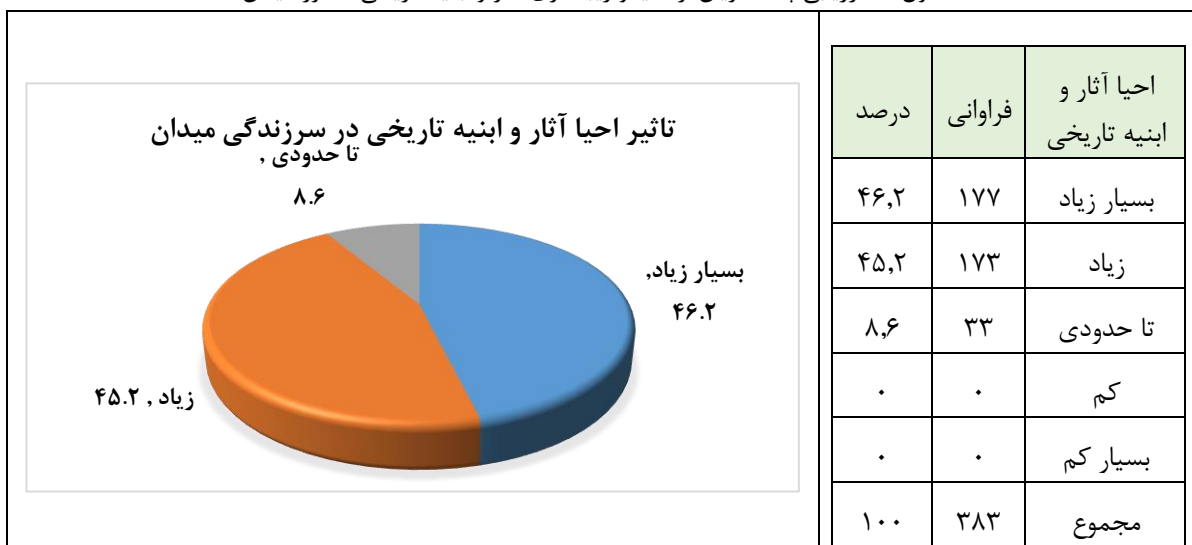

(منبع: نگارنده)

احیاء و زیباسازی آثار و ابنیه تاریخی میدان بهارستان: از جمله مکان‌هایی در سطح شهرها هستند که جاذب جمعیت هستند. محدوده مجاور این عرصه‌های تاریخی اگر ساماندهی و بهسازی گردند، می‌تواند فضاهایی را در شهرهای ما خلق نمایند که امروزه از آن‌ها با عنوان فضاهای ۲۴ ساعته نام برده می‌شود. فضاهایی که علاوه بر داشتن حیات در

طول روز از حیات شبانه نیز برخوردارند. این قبیل فضاها می‌تواند کمک شایان به اقتصاد شبانه شهر نموده و سرزندگی را افزایش دهند.

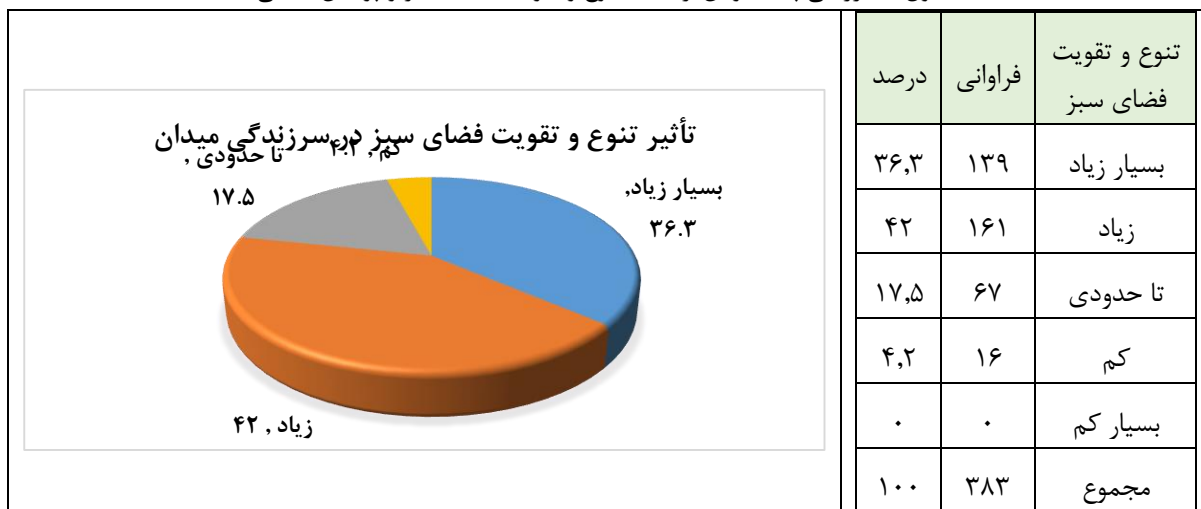
جدول ۵- ارزیابی پاسخگویان از احیا و زیباسازی آثار و ابنیه تاریخی مجاور میدان

(منبع: نگارنده)

ارزیابی پاسخگویان از ایجاد تنوع و تقویت فضای سبز و پوشش گیاهی در میدان بهارستان: شایان ذکر است که ۷۸,۳ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که ایجاد تنوع و تقویت فضای سبز و پوشش گیاهی در میدان بهارستان می‌تواند در سرزندگی میدان مؤثر باشد. ۱۷,۵ درصد از پاسخگویان نقش این گویه را در سرزندگی میدان متوسط ارزیابی نمودند. شایان ذکر است که ۴,۲ درصد از پاسخگویان نقش تنوع و تقویت فضای سبز را در افزایش سرزندگی میدان بهارستان کم ارزیابی نمودند.

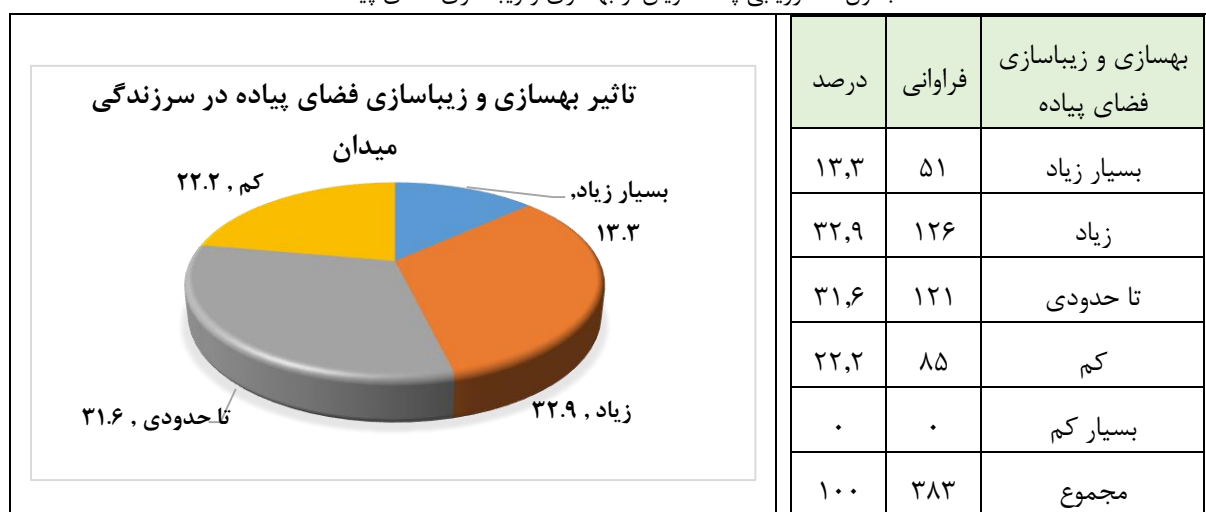
جدول ۶- ارزیابی پاسخگویان از ایجاد تنوع و تقویت فضای سبز و پوشش گیاهی

(منبع: نگارنده)

ارزیابی پاسخگویان از نقش بهسازی و زیباسازی فضای پیاده: شایان ذکر است که ۴۶,۲ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که بهسازی و زیباسازی فضای پیاده در میدان بهارستان می‌تواند در سرزندگی میدان مؤثر باشد. ۳۱,۶ درصد از پاسخگویان نقش این گویه را در سرزندگی میدان متوسط ارزیابی نمودند. شایان ذکر است که ۲۲,۲ درصد از پاسخگویان نقش بهسازی و زیباسازی فضای پیاده را در افزایش سرزندگی میدان بهارستان کم ارزیابی نمودند. که این درصد بسیار قابل توجه می‌باشد.

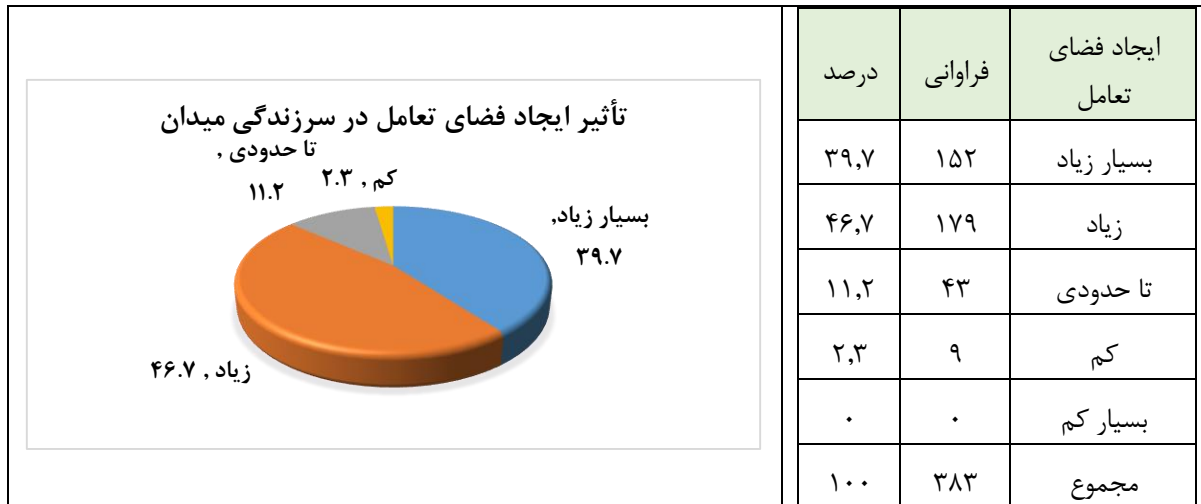
جدول ۷- ارزیابی پاسخگویان از بهسازی و زیباسازی فضای پیاده

(منبع: نگارنده)

ارزیابی پاسخگویان از ایجاد فضای تعامل و نشستن و فضای کافی عبور عابرین در فضاهای پیاده: شایان ذکر است که ۸۶,۴ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که ایجاد فضای تعامل و نشستن در میدان بهارستان می‌تواند نقش شایان توجهی در سرزندگی میدان داشته باشد. ۱۱,۲ درصد از پاسخگویان نقش این گویه را در سرزندگی میدان متوسط ارزیابی نمودند. همین‌طور ۲,۳ درصد از پاسخگویان تأثیر ایجاد فضای تعامل و نشستن را در افزایش سرزندگی میدان بهارستان کم ارزیابی نمودند.

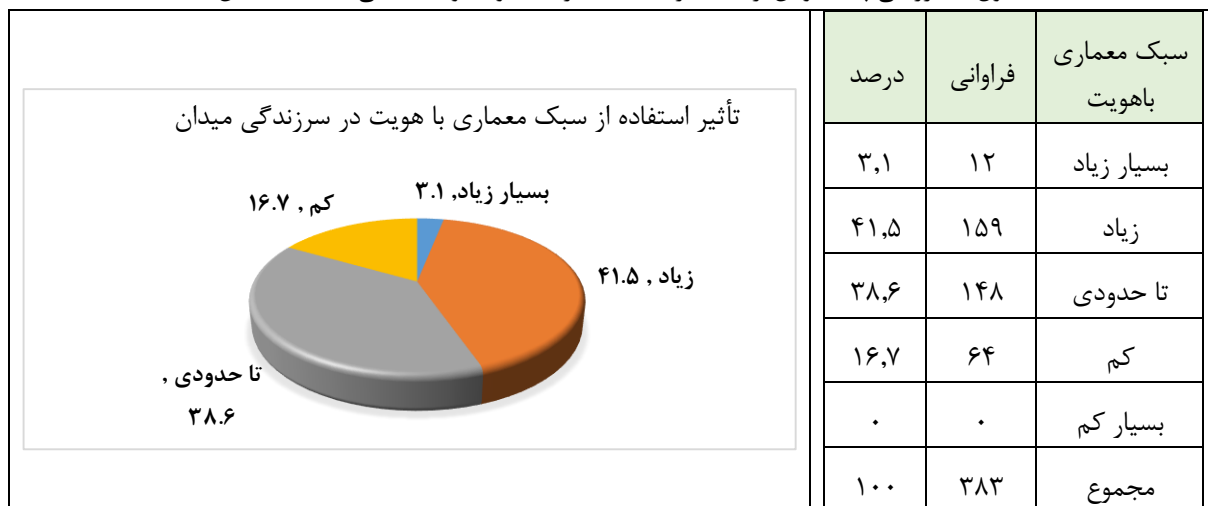
جدول ۸- ارزیابی پاسخگویان از ایجاد فضای تعامل و نشستن

(منبع: نگارنده)

ارزیابی پاسخگویان از تأکید بر سبک معماری با هویت و ساماندهی نمای ساختمان‌ها: شایان ذکر است که ۴۴,۶ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که تأکید بر سبک معماری با هویت و ساماندهی نمای ساختمان در میدان بهارستان می‌تواند نقش شایان توجهی در سرزندگی میدان داشته باشد. ۳۸,۶ درصد از پاسخگویان نقش این گویه را در سرزندگی میدان متوسط ارزیابی نمودند. شایان ذکر است که ۱۶,۷ درصد از پاسخگویان تأثیر تأکید بر سبک معماری با هویت را در افزایش سرزندگی میدان بهارستان کم ارزیابی نمودند.

جدول ۹- ارزیابی پاسخگویان از تأکید بر سبک معماری با هویت و ساماندهی نمای ساختمان‌ها

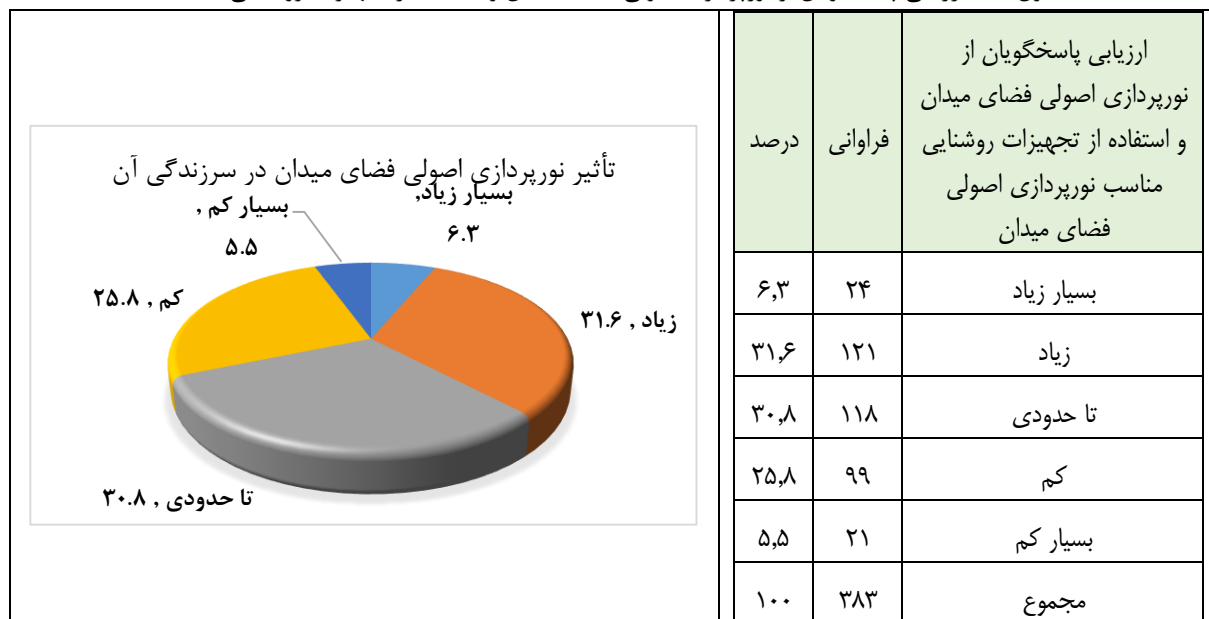

(منبع: نگارنده)

ارزیابی پاسخگویان از نورپردازی اصولی فضای میدان و استفاده از تجهیزات روشنایی: شایان ذکر است که تنها ۶,۳ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که نورپردازی اصولی در محدوده میدان بهارستان می‌تواند تأثیر بسیار زیادی

در سرزندگی آن داشته باشد. ۳۱,۶ درصد از پاسخگویان تأثیر این گویه را بر سرزندگی زیاد عنوان داشتند. ۳۰,۸ درصد از پاسخگویان نیز نقش این گویه را در ارتقای سرزندگی محدوده میدان متوسط ارزیابی نمودند. شایان توجه است که ۲۵,۸ درصد از پاسخگویان یعنی یک چهارم از آنان نورپردازی اصولی را در سرزندگی کم اهمیت دانستند. ۵,۵ درصد نیز نقش این گویه را در ارتقای سرزندگی بسیار کم ارزیابی نموده‌اند.

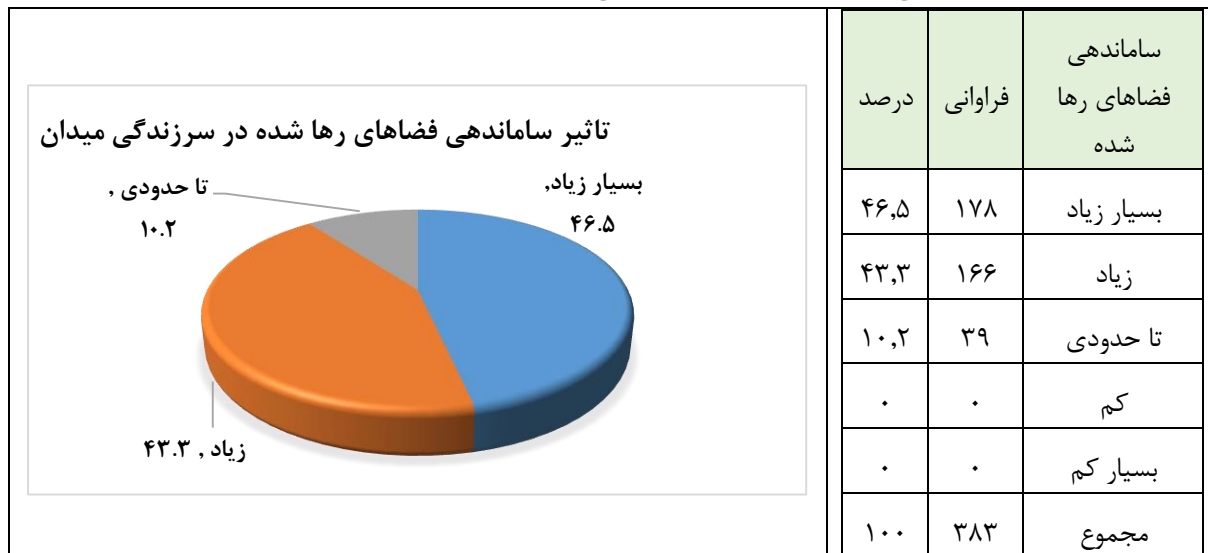
جدول ۱۰- ارزیابی پاسخگویان از نورپردازی اصولی فضای میدان و استفاده از تجهیزات روشنایی مناسب

(منبع: نگارنده)

ارزیابی پاسخگویان از بهسازی، ساماندهی و زیباسازی فضاهای رها شده در مجاورت میدان بهارستان: شایان ذکر است که ۴۶,۵ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که ساماندهی فضاهای رها شده در محدوده میدان بهارستان می‌تواند تأثیر بسیار زیادی در سرزندگی آن داشته باشد. ۴۳,۳ درصد از پاسخگویان تأثیر این گویه را بر سرزندگی زیاد عنوان داشتند. این سیاست نیز در گروه سیاست‌هایی قرار دارد که مدیریت شهری می‌تواند با توجه به آن در راستی ارتقای سرزندگی میدان بهارستان و محدوده مجاور آن گام بردارد. ۱۰,۲ درصد از پاسخگویان نیز نقش این گویه را در ارتقای سرزندگی محدوده میدان متوسط ارزیابی نمودند.

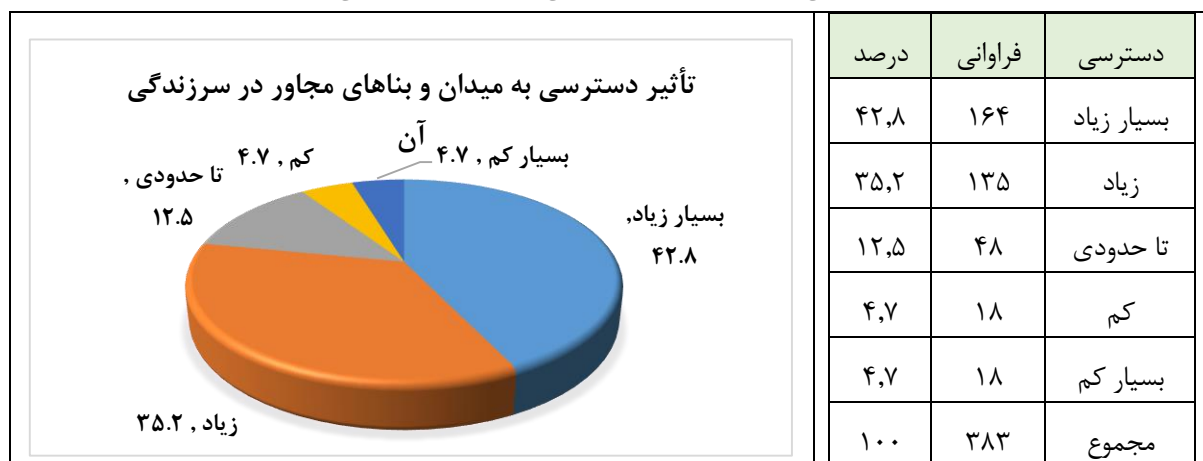
جدول ۱۱- ارزیابی پاسخگویان از بهسازی، ساماندهی و زیباسازی فضاهای رها شده در مجاورت میدان

(منبع: نگارنده)

ارزیابی پاسخگویان از نحوه دسترسی به میدان و آثار تاریخی مجاور آن: شایان ذکر است که ۴۲,۸ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که دسترسی به میدان و آثار تاریخی موجود در آن می‌تواند تأثیر بسیار زیادی در سرزندگی آن داشته باشد. ۳۵,۲ درصد از پاسخگویان تأثیر این گویه را بر سرزندگی زیاد عنوان داشتند. مجموعاً ۷۸ درصد از پاسخگویان بهبود دسترسی به میدان و آثار تاریخی مجاور آن را در افزایش سرزندگی مؤثر دانستند. ۱۲,۵ درصد از پاسخگویان نیز نقش این گویه را در ارتقای سرزندگی محدوده میدان متوسط ارزیابی نمودند. ۴,۷ درصد از پاسخگویان بهبود دسترسی به میدان بهارستان و بناهای تاریخی مجاور آن را در سرزندگی کم اهمیت دانستند. ۴,۷ درصد نیز نقش این گویه را در ارتقای سرزندگی بسیار کم ارزیابی نموده‌اند. مجموعاً ۹,۴ درصد از پاسخگویان بیان داشتند که این گویه در بهبود سرزندگی میدان بهارستان تأثیر شایان توجهی ندارد.

جدول ۱۲- ارزیابی پاسخگویان از نحوه دسترسی به میدان و آثار تاریخی مجاور آن

(منبع: نگارنده)

باتوجه به مشاهده‌ها و پرسش‌نامه‌ها و مصاحبه‌های حضوری از استفاده‌کنندگان فضا به این نتیجه می‌رسیم که الگوهای رفتاری در فضا: نحوه ورود و دسترسی به محوطه میدان، نحوه و زمان رفت‌وآمدها و الگوهای کالبدی: نوع مسیرهای پیاده‌روی همراه با کفسازی و نورپردازی مناسب در جهت ایجاد حس امنیت در برابر فضاهای خالی (رهاشده) و بازسازی بدنه اطراف میدان در جهت جلب توجه مراجعه‌کنندگان و ترغیب به حضور بعدی در پایداری و حس تعلق و نیز سرزندگی یک فضای تعاملی شهری نقش بسزایی خواهد داشت.

نتیجه‌گیری

در تحولات و گرایش‌های نوین شهرسازی نشانه‌هایی از توجه طراحان و شهرسازان به فضاهای شهری و احیای میدان‌های شهری دیده می‌شود. امروزه شهرها با وجود فضاهای مردمی و سنتی قدیمی فاقد عناصری چون میدان شهری هستند. در حالی که در شهرهای تاریخی میادین شهری با نماد هویت شهر و مطابق با روحیات مردم بودند که طی سال‌ها در اثر بی‌توجهی، رونق و سرزندگی خود را از دست داده‌اند. فضای عمومی شهرها به‌عنوان نشیمن‌گاه زندگی جمعی شهروندان، بیش از هر چیزی می‌بایست سرزنده و پویا و نشاط‌آور باشند. در حالی که این فضاها غالباً در چنگال ماشین احاطه شده و به حضور آزاد انسان‌ها در خود بی‌اعتنا هستند. امروزه مسلم شده است که به کمک شاخص‌ها می‌توان به ارزیابی بهتر، موفقیت و یا شکست طرح‌ها و بهبود کیفیت زندگی در فضاهای شهری پرداخت. براین اساس می‌توان شش معیار را برای سنجش سرزندگی میدان بهارستان به شرح زیر معرفی نمود:

الف- از الگوی رفتاری

- نظام کاربری و فعالیت که نحوه دسترسی و زمان رفت‌وآمد را شامل می‌شود.

ب- از الگوی کالبدی

- نظام فرم کالبدی و نظام منظر شهری.
- احیا و زیباسازی آثار و ابنیه تاریخی مجاور میدان.
- دلبستگی به مکان.
- بهسازی، ساماندهی و زیباسازی فضاهای رهاشده در مجاورت میدان.
- جذابیت بصری و خاطره‌انگیزی.

فرایند برنامه‌ریزی برای بهبود کیفیت یک فضای عمومی شهری بر راهبردها و معیارهایی استوار است که خود را با انتظارات، نیازمندی‌ها و نوع رفتار استفاده‌کنندگان از فضا درگیر می‌سازد؛ یعنی عملکردها، نحوه بهره‌برداری، فعالیت‌ها و مفاهیم اجتماعی. توصیه‌های طراحان همراه با ضوابط برنامه‌ریزی می‌تواند برقراری ارتباط، سرزندگی، قابلیت تنوع، غنای ایده‌ها و کیفیت ظاهری یک فضای عمومی را سبب گردد.

منابع

کتاب‌ها

- توسلی، محمود. (۱۳۷۶). اصول و روش‌های طراحی شهری و فضاهای مسکونی در ایران، جلد اول، تهران: سیمای دانش.
- پاکزاد، جهان‌شاه. (۱۳۸۵). راهنمای طراحی فضاهای شهری در ایران، تهران، انتشارات شهیدی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۵). بازارهای ایرانی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- کاتی، محمود. (۱۳۸۴). در خصوص طراحی فضای شهری «با رویکرد به خیابان»، تهران، دفتر فنی دانشکده معماری و شهرسازی.
- کیانی، مصطفی. (۱۳۸۳). معماری دوره پهلوی اول، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- لینچ، کوین. (۱۳۷۶). تئوری شکل خوب شهر، ترجمه: حسین بحرینی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نقی‌زاده، محمد. (۱۳۸۵). معماری و شهرسازی اسلامی مبانی نظری، تهران: راهیان.

مقالات

۱. ابراهیمی، محمدحسن. (۱۳۸۸). "میدان فضاهای تعریف نشده شهرهای ایرانی"، هویت شهر، شماره ۴، صص. ۱۷-۸.
- احمدی طباطبائی، سید محمدرضا. (۱۳۸۸). "حقوق شهروندی با تأکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه خط اول". رهیافت انقلاب اسلامی، شماره ۸.
- ترابی، زهره و سیمایا، یلدا. (۱۳۹۳). "طراحی ورودی شهر با رویکرد هویت‌بخشی به فضای شهری (نمونه موردی: ورودی شرقی شهر زنجان)". مدیریت شهری، شماره ۳۶، صص. ۸۵.
- خستو، مریم و سعیدی رضوانی، نوید. (۱۳۸۹). "عوامل مؤثر بر سرزندگی فضاهای شهری، خلق یک فضای شهری سرزنده با تکیه بر مفهوم «مرکز خرید پیاده»". نشریه هویت شهر، دوره ۴، شماره ۶، صص. ۶۳-۷۴.
- خدابخشیان، آناه؛ شفیعی، نوشین و نیکو فرد، مهسا. (۱۳۹۶). "بررسی و شناخت ابعاد مختلف میدان بهارستان در راستای سیاست‌گذاری برای بهسازی شهر تهران". نخستین کنفرانس ملی به‌سوی شهرسازی و معماری دانش‌بنیان. زارع، علیرضا و اطفی، کورش. (۱۳۹۶). "رنگ در شهر با رویکرد ایجاد تنوع و سرزندگی در فضای شهری". نشریه برنامه‌ریزی شهری، دوره ۸، شماره ۲۸، صص. ۹۹-۱۱۰.
- ماجدی، حمید؛ منصور، الهام و حاجی‌احمدی، آذین. (۱۳۹۰). "بازتعریف فضای شهری (مطالعه موردی: محور ولیعصر حدفاصل میدان ولیعصر تا چهارراه ولیعصر)". مدیریت شهری، شماره ۲۷.

منابع لاتین

- Lang, J. (1994). *Urban design: the American experience*. John Wiley & Sons.